

Varga Péter András

Mi a tárgy nem látott oldalának jelentősége?¹

„A filozófia sorsa az, hogy a legnagyobb trivialitásokban találja meg a legmélyebb problémákat” – mondta Husserl.² Ennek szellemében írásomban a tárgyészleléssel kapcsolatos egyik legegyszerűbb problémát veszem célba: azt az egyszerű tényt, hogy egy tárgy észlelésekor a tárgyat nem látott hátsó oldalával együtt észleljük. Nem egyszerűen arról van szó, hogy a térbeli tárgyaknak van egy nem látható, „hátsó” oldaluk, amelyet egy másik észleléssel megfigyelhetünk; hanem a probléma éppen abban áll, hogy amikor észlelünk egy térbeli tárgyat, akkor azt a nem látszó oldalával *együtt* észleljük, olyanként látjuk, *mint aminek hátsó oldala is van*.³

A fenomenológiai mozgalom – főként történetének kezdeti szakaszában – különös fontosságot tulajdonított a tárgyészlelés ilyen egyszerű tényeinek: egy feljegyzés szerint Husserl egyik göttingeni tanítványa, Adolf Reinach egy egész szemeszteren keresztül egy postaládáról tartott előadást.⁴ A tárgyészlelés teljesség-hiánya, perspektivikussága valójában érdekes filozófiai gondolatmenetek kiindulópontja lehet, melyet a fenomenológiai hagyomány nem is mulasztott el kiaknázni: a hátsó oldal megismeréséhez szükséges mozgás a *sajáttesti tapasztalat* elemzéséhez (és az arra épülő térkonstitúcióhoz) nyújthat kiindulópontot, de szintén alapul vehetjük a tárgy *ráutaltságát* az észlelési mező és végső soron a *világ* többi tárgyának *egészére* is, sőt továbblépési lehetőség nyílik a tapasztalat magasabb formáinak, a megértés perspektivikusságának kimutatása felé is. Adolf Reinach előadása azonban inkább a göttingeni fenomenológus kör excesszusainak sorába illeszkedik, amely a realizmusként értelmezett fenomenológiát objektív tárgyiságok lényegleírására szóló felhívásként értelmezte, s ezt képviselte a provokáció határáig: „Ezekben az időkben – hangzik Herbert Spiegelberg beszámolója – a borok bukéja és a dohány illata is fenomenológiai improvizációk és viták tárgya volt.” (SPIEGELBERG 1960, I, 170.)

Vajon a tárgy hátsó oldalának „észlelése” csupán a fent említett provokációk egyike, vagy olyan tapasztalati tény, melynek valódi filozófiai jelentőség tulajdonítható? Jelen dolgozat azt vizsgálja, termékenynyé tehető-e ez a nagyon egyszerű tapasztalati megfigyelés a fenomenológia számára, avagy – általánosabban fogalmazva – mi a fenomenológiai filozófia eljárásmódja a tapasztalat ilyen banálisan egyszerű tényeivel kapcsolatban (ha már a fenomenológiát sokan tapasztalatleírásként szeretnék felfogni). A

¹ Az írás a Magyar Fenomenológiai Egyesület által szervezett III. Fenomenológiai Szimpóziumon elhangzott előadás szerkesztett változata. Az előadás elkészítése közben tett megjegyzéseimért külön köszönettel tartozom Zuh Deodáthnak.

² Hua XXIV. 150.

³ E tekintetben az esetleg elképzelhető hátsó oldal nélküli tárgyak, vagy amelyeknek hátsó oldala az elülsővel megegyezik, olyan anomáliának tekinthetők, melyek a nem látszó hátsó oldalú tárgyakhoz képest értelmezhetők.

⁴ Ezt az anekdotát Gadamer hagyományozta ránk (GADAMER 1987, 107).

cél érdekében a fent vázolt továbblépési lehetőségeket igyekszem tudatosan kizárni, és szigorúan a tárgy hátsó oldalának „együttes észlelésére” korlátozni elemzésemet.

Tézisem az, hogy a tapasztalat banális tényei nem azáltal nyernek filozófiai szerepet, hogy netán valamilyen ezoterikus értelmezésre tesznek szert, hanem azáltal, hogy – banalitásukban megmaradva – meghatározóvá válnak konceptualizációink filozófiai tétellel rendelkező részeinek kialakításában. A „tapasztalatleírás”-ként felfogott filozófiai fenomenológia lehetőségére nézve ez azt jelenti, hogy a filozófiai munka ugyanúgy fogalmi munka, mint ahogy eddig gondoltuk, éppen ezért, tekintve, hogy a tapasztalatot általában a fogalom opozíciójaként szoktuk elgondolni, a filozófiai fenomenológiát „tapasztalatleírás”-nak nevezni – noha megfelelő értelemben kifogásolhatatlan – inkább félrevezető, mintsem tartalommal rendelkező állítás.

Ezt alátámasztandó, dolgozatom három, a tárgy hátsó oldalának együttes észlelésére vonatkozó fogalmi sémát, konceptualizációt vizsgál meg Edmund Husserl filozófiájában. Az észlelés-elemzések bemutatásakor – tézisem értelmében – szemügyre veszem, mi formálja e konceptualizációkat és azok hogyan hatnak más, hagyományos értelemben is fontos fogalmakra. A három kiválasztott elemzés közül az első régóta hozzáférhető, noha kevésbé ismert; a második egy kanonikus mű részletének szoros olvasatát nyújtja; a harmadik pedig egy nemrég hozzáférhetővé vált szöveg értelmezésével szolgál.⁵

Husserl kiválasztásában az a kiegészítő szempont is szerepet játszott, hogy elemzései – különösen korai elemzései – egy olyan filozófiai pszichológia fogalmi munkálataihoz kapcsolódnak, amelyet a mai kognitív tudomány, illetve kognitív pszichológia képviselői is közel állónak és érdekesnek találhatnak.

I.

Az elsőként vizsgált konceptualizáció – mely az 1890-es évek elejéről, a pályakezdő Husserl halle-i magántanári tevékenységének első korszakából származik – bizonyos értelemben naiv, talán magunk is valami ilyesfélét vázolnánk fel, ha megkérnének, minden segítség nélkül alkossunk véleményt a kérdésről. Az alábbiakban tehát az említett korszakban íródott második pszichológiai tanulmány előmunkálatainak⁶ gondolatmenetét elemzem, mely az összkiadás XXII. kötetében jelent meg – datálásukat később Karl Schuhmann korrigálta⁷ (SCHUHMAN 1991, 42, 136. lj.).

⁵ A három vizsgálandó husserli konceptualizáció reprezentatív Husserl fejlődésére nézve, amennyiben az első egy ún. pre-fenomenológiai, a második egy deskriptív pszichológiának tekintett, a harmadik pedig egy transzcendentális fenomenológiai elemzést mutat be. Nem szeretném azonban azt sugallni, hogy ez a három elemzés egyben Husserl vonatkozó fejlődéstörténetét is végigkövetné. Egyrészt ez itt nem célom, másrészt a terjedelmi korlátok sem tennék lehetővé. Kihagytam tehát a jól ismert 1907-es Ding und Raum előadást (különösen mivel az kinesztetikus és tér-konstitúciós elemzéseket kínál), valamint a vonatkozó fejlődéstörténet szempontjából alapvetően fontos 1898-as Schrift über Wahrnehmung-ot és az 1904/05-ös előadás-sorozat (ahonnan a híres heideggeri–steini időelemzés származik) észleléssel és figyelemmel kapcsolatos részeit (ezeket lásd a Husserliana nemrég megjelent XXXVIII. kötetében). A korai transzcendentális fenomenológia észlelés-elemzéseire (azaz a noématikus észlelés-elemzésekre) vonatkozóan a bemutatandó harmadik álláspont a reprezentatív, noha az Ideen I. vonatkozó részei (44. §, 143. §, 149. §) recepciótörténeti okokból jobban ismertek. Husserl érett transzcendentális fenomenológiai észleléselemzését (és annak kapcsolatát az itt tárgyaltakkal) alaposan ismerteti Dieter Lohmar kitűnő monográfiája (LOHMAR 1998).

⁶ Hua XXII. 269–302. A szöveg alapjául szolgáló kézirat egyik részét (K I 55 / 2–6, 8) Rudolf Boehm beválogatta a Husserliana X. kötetébe, az idő-fogalom fejlődését illusztráló szövegek közé (*Ergänzender Text 1.*, 137–151.).

⁷ A datálási bizonytalanság jelentősége az, hogy mivel a kritikai kiadás szerkesztője még egy időre tette (lásd Hua XXII. xlix) a Husserl fejlődési szempontjából döntő jelentőségű „Intencionális tárgyak” c. tanulmányával (Hua XXII. 303–349), ez alapján Husserl egy időben egy kérdésben két meglehetősen különböző véleményt képviselt volna.

A szöveg kiindulópontja a tisztán szemléleti tartalmak megjelenési módjára adott viszonylag egyszerű husserli választ. Husserl ekkor úgy gondolta, hogy a tudatban nem csak tárgyi tulajdonságok (színek, alakok stb.) jelennek meg minden közvetítés nélkül, hanem komplex tárgyak is, mint például egy ló feje. A tisztán szemléleti prezentáló tartalmak ilyen felfogását két nehézség veszélyezteti: az egyik az észlelt tárgy időbeli, másik térbeli mivoltából adódik. Nézzük a felvetett probléma kevésbé ismert ágát: hogyan kezeli Husserl az észlelés térbeli jellegét? Az elemzés kiindulópontja az, hogy „egy tárgyról még akkor sincsen szigorú értelemben vett szemléletünk, amikor észleljük; nincs olyan pillanatnyi aktus, amely a tárgyat objektív alkotó sokféle részt, meghatározottságot és összekapcsolódást összességében valóságosan jelenlévőként [*präsente*] magába foglalná, azt egyszerre észrevenné és felfogná [*Auffassen*].”⁸ Ezek szerint a tárgyról kizárólag szemléleti lefutások [*Anschauungsverläufe*] állnak rendelkezésünkre. A lehetséges szemléleti lefutások vizsgálata során Husserl megkülönbözteti azokat, melyekhez a test, illetve az érzékszervek mozgásai társulnak. E mozgások tapasztalatát, azaz – ahogyan Husserl ekkor fogalmaz – szigorúan „deskriptív és elementáris pszichológiai”⁹ korrelátumát a látás „körülményeinek” [*Umstände*] nevezi. Ezt akár a későbbi kineztezés-elemzés megelőlegezésének is tekinthetjük, számomra azonban – az eredeti célkitűzésnek megfelelően – most az a kérdés fontos, miként építhető fel a térbeli tárgy észlelésének elmélete a szemléleti lefutásokra alapozva.

Az erre a kérdésre adott *common sense* válasz: a szemléleti lefutások és az objektív tárgy közötti kapcsolatot egy (logikai) ítélet, – későbbi husserli terminológiával – kategoriális aktus teremti meg. »Felismerem – mondhatnánk –, hogy a két szemlélet ugyanazon tárgy szemlélete, és ennek alapján a tárgyat egyszerre nem látható tulajdonságokkal (pl. egy hátsó oldallal) rendelkezőnek gondolom.« Ez az álláspont a korban egyben *mainstream* álláspontnak is számított. Ernst Mach, a kor – pszichológiai-filozófiai kérdésekben is állást foglaló – befolyásos fizikusa szerint „a négyszöget, mely először [az alapvonalra] merőlegesen áll, majd 45°-kal elforgatva az egyik csúcsára kerül, a két esetben egészen másként érzékeljük, és csak logikai következtetések [*Schlüssen*] segítségével ismerjük fel ismét.” (Idézi STUMPF 1892, 505.)¹⁰

Nézzük, mit mond Husserl: „A fej és a többi testrész mozdulatlan állásánál tekintünk egy tárgyra, például az előttünk álló tintatartóra vetődik. A látás megkezdődésével megkezdődik a tartalom-változások egy játéka (...) A tekintet – ahogy mondani szokás – vándorol a tárgyon, egyszer egyik, másszor másik része kerül a tekintet, s ezáltal az észrevevés szellemi középpontjába. Ez azonban egy nem-pszichológiai fogalmazásmód. Szubjektív értelemben semmi mással nincs dolgunk, mint szemléletek térbeli-időbeli kontinuumával.”¹¹ A szemléletek ezen kontinuumában azonban nem tetszőleges, hanem olyan jelenségeket figyelhetünk meg, amelyek a sokaság tagjait átfogó tulajdonságokat fejeznek ki, s egyben az egyes szemléleteket is strukturálják: „Mielőtt a tekintet az egyik rész szemléletétől a másikig vándorolna [...] észrevehetjük, ha a folyamat kellően lassan következik be, hogy az össztartalom »indirekt látott« részei közül egy előtérbe kerül (észrevevesszük), s azután egy törekvést [*Streben*] érzékelünk, melyet nem

⁸ Hua XXII. 275.

⁹ Uo.

¹⁰ Carl Stumpf 1884 és 1889 között, egy Husserl számára meghatározó időszakban Halle-ban tanított, majd 1894-ben Berlinbe került, ahol később Németország legjelentősebb pszichológiai intézetének vezetője lett. Husserl a Logikai vizsgálódásokat neki ajánlotta.

¹¹ Hua XXII. 276.

habozunk a világossá tételre való törekvésnek nevezni.¹² Egy erre érzékeny elemzés élesen úgy fogalmazhat: „[a]z indirekt látott tárgy egy bizonyos hiánnyal rendelkező-ként jelenik meg számunkra”¹³, melyet csak az odafordulás és a világossá tétel aktusa olthat ki. Husserl e törekvés kapcsán használja az *Intention* kifejezést.

Ez a – tagadhatatlanul fenomenológiai leírásra építő – konceptualizáció is a tárgyi egység objektív felismerésében kulminál: „Az objektív egység – mondja Husserl – ítélet, nem pedig szemlélet általi egység, habár szemlélet alapjára épül.”¹⁴ A husserli végkövetkeztetés részletesebb analízise azt is feltárhatná, hogy ekkor még bizonytalanul együtt kezeli a tárgy és – kiérleltebb megfogalmazással – a kategoriális tárgyi-ságok észlelésének kérdését. A konceptualizáció e kimunkáltságánál azonban jóval érdekesebb lehet a szemléleti lefutások Husserl által fenomenológiailag feltárt tulajdonságait szemügyre venni.

*

A bemutatott husserli konceptualizáció valójában nem naiv; két korabeli elméletre, Carl Stumpf és William James filozófiai pszichológiájára építkezik. Husserl Stumftól kölcsönözte a figyelem elemzését, amely minden érzékelőszervi mozgás nélkül lehetővé teszi az adott szemlélet felbontását, primer, szekunder (sőt tercier) észlelt megkülönböztetését (azaz lehetővé teszi, hogy szemléleti lefutásról beszéljünk az érzékszervi mozgás segítségül hívása nélkül).

Még szembetűnőbb Husserl Jamesszel szembeni adóssága, aki azt a kérdést segít megválaszolni Husserlnek, mi a primer tartalmak viszonya a többi elemhez. Husserl egy jamesi fogalmat mozgósít, mégpedig két, egymástól különböző kontextusban. Egyfelől ennek segítségével próbálja tisztázni a szemléleti lefutás egyes tagjain belül a primer és szekunder tartalmak viszonyát egymáshoz képest: „Egészen odafordulhatunk egy tartalomhoz; azonban sohasem teljesen izoláltan, mindig rojtként [*fringes*] lóg rajta a háttér.”¹⁵ Másfelől később azt állítja, hogy a látás „körülményei” – Jamesszel szólva – *fringes*-ként olvadnak össze a tartalmakkal, csakúgy, mint „az illó átmenetérzések, melyek [...] a tartalom mozgásából, a tartalomváltozás fenomenójából állnak”.¹⁶ Ez két, viszonylag különböző architektonikai hely, melyek közül az első ütközni látszik a stumpfi figyelempszichológiával.

Ennél is érdekesebb a második próbálkozás: Husserl számára itt az a nehéz kérdés, hogy a szemléleti lefutás változásának élménye (beleértve a látás „körülményeit” és a nem-kinesztetikus tartalomváltozás lehetőségeit) *miként van a tudatban*. A dilemma az, hogy nem tartozhatnak az érzékelt tudati tartalomhoz (mivel eminens módon nincsenek a tárgyon), genuin tudattalan tartalmakat pedig nem szeretnénk feltételezni (ez egyfajta konszenzus volt a korabeli pszichológus-körökben, beleértve Brentanót is). Látható tehát, hogy van alapja a Jameshez fordulásnak, gondolatmenetét azonban Husserl félreérti. (Említettem, hogy Husserl szóban forgó feljegyzését Schuhmann újradatálta, aki a feljegyzést követően egy többhónapos, hallgatással telt periódust feltételezett. Schuhmann szerint Stumpf tanácsára Husserl ezt az időt James tanulmányozásával töltötte.)

¹² I. m. 277.

¹³ Uo.

¹⁴ I. m. 282.

¹⁵ I. m. 278.

¹⁶ I. m. 283.

A *fringes* valóban James elmélete, mely – egyébként egy osztrák–magyar patológus nyomán¹⁷ – a tudatfolyam kontinuitásának (a kontinuitást itt a diszkrét egymásutániság ellentétéként értelmezve) megragadására törekszik; James szerint azonban a *fringes* – *sensu strictu* – kész tartalmakból áll (JAMES 1981, 248 skk). Ez a jelenség azon a pszichofizikai magyarázaton alapul, hogy a tartalmakat hordozó agyi területek fokozatosan aktivizálódnak és csengenek le, és a tartalmak világos adódása hullámként halad végig az agyi területeken. Ezek a hullámpályán különböző sorok mentén rögzülnek, s egyik tagjuk aktivizálása félig aktivizálja a többit is, egyfajta karimát (*halo*) biztosítva ezzel az adott tartalomnak. Husserlt feltehetően ez (és James némely kétértelműsége) tévesztette meg. A *fringes* jelensége ugyan magyarázatot adhat a nem világosan körvonalazott tartalmak együttes jelenlétére (tekintsünk el most attól, hogy ez mennyire pszichofizikai magyarázat), csak hogy neki a *tartalmak*, nem pedig azok kísérőjelenségeinek státuszát kellene tisztáznia. A *fringes* involválása tehát éppen az első esetben lenne helyénvaló, ahol viszont Husserl a figyelem elméletét alkalmazza, s nem világos az sem, hogyan viszonyulhatna egymáshoz a figyelem alapját alkotó észlelési aktus és a *fringes*-szerűen aktivizálódó tartalmak megszerzése.

A tárgyészlelés konceptualizációjának vizsgálatakor mögöttes szándékom a konceptualizációt formáló hatások és a teoretikus téttel rendelkező filozófiai fogalmakra gyakorolt befolyás felmutatása volt. Már most lehetőség kínálkozna ennek kimutatására: ha a fenti elemzésekben mondottaknak valóságtartalmat tulajdonítunk, akkor a tárgyak nem adódhatnak közvetlenül az észlelésben, hanem gondolati (azaz kategoriális) konstrukciók eredményei (ennek kifejtésére a vizsgált szöveg által előkészített tanulmányban Husserl kísérletet is tesz). Ez az elemzés azonban – s ezért nem is követem tovább a konzekvenciáit – nem felel meg az észlelés kitűzött banális tényének, ez a hiányosság pedig azonnal át is vezet minket az elemezni kívánt második husserli konceptualizációhoz: az észlelés eme banális tényében ugyanis nem pusztán az rejlik, hogy a hátsó oldalt a szemléleti lefutás egy rá következő, a jelen tag által motivált tagja megjelenéshez juttathatja; hanem egyúttal ez a *hátsó oldal minden egyes megjelenésbe beleértődik* (*mitgemeint*). Az egyes megjelenésnek a figyelem (vagy akár a *fringes*) által történő strukturálása tehát szükséges, de nem kielégítő lépés.

II.

A fenti meglátás eminens figyelembevételét nyújtja Husserl legismertebb művében, a *Logikai vizsgálódásokban* tett egyiki fogalmi megkülönböztetés. A következőkben e klasszikus művet veszem szemügyre, különös tekintettel a fogalmi megkülönböztetés architektonikai szerepére. A vizsgálni kívánt distinkció a VI. logikai vizsgálódás harmadik fejezetében az intuitív és szignitív komponensek között tett megkülönböztetés. Először is kíséreljük meg pontosan meghatározni e megkülönböztetés helyét a *Logikai vizsgálódások* (utolsó két vizsgálódásának) struktúrájában! Husserl több helyütt, legrészletesebben a kategoriális formálás kapcsán beszél az észlelési lefutások tagjainak speciális fajtájú összeolvadásáról (*Verschmelzung*), s világossá teszi, hogy ezt különbözőnek tekinti a kategoriális szintézist lehetővé tevő összeolvadástól.

Az észlelés két komponensének megkülönböztetéséhez szükséges első lépéseket már a második fejezetben megteszi: „A tárgy nem adott valóságosan, ugyanis nem adott teljesen és egészen akként, ami maga. »Csak előlről nézve«, csak »perspekti-

¹⁷ James Salamon Stricker nevét említi (JAMES 1981, 249, 19. l.).

vikusan rövidülve és árnyalva» stb. jelenik meg. Néhány meghatározottságát ugyan ábrázolja az észlelés magja (legalábbis ez előző kifejezések által kijelölt értelemben), mások még az észlelésnek még ebben a kép formájában sem szerepelnek; a nem látott hátoldal, a belső stb. összetevői mintegy többé-kevésbé meghatározott módon látni véltek [*mitgemeint*], szimbolikusan jelzi őket a primer megjelenő, azonban maguk egyáltalán nem tartoznak az észlelés szemléleti (perceptív vagy imaginatív) állományához.¹⁸ Ebben az előzetes problémafelvetésében Husserl több megkülönböztetést is megfogalmaz, melyeket a harmadik fejezet fejt ki részletesen. Az alapvető szembeállítás a szignitív és az intuitív, pontosabban a szignitív, illetve intuitív módon reprezentáló tartalmak között van. Ez utóbbit Husserl az észlelés ábrázoló (*darstellende*) tartalmának is nevezi.¹⁹

„A szemléleti [*anschauliche*] képzethez a nem ábrázoltat is hozzáértjük [*mitgemeint*], tehát a szignitív komponenseknek is kell állományt tulajdonítanunk.”²⁰ A séma azonban nem ilyen egyszerű. Husserl ekkoriban az intuitív reprezentálásnak két módját tartja lehetségesnek, s ez a két mód – mint a problémafelvetésében láttuk – egyaránt jelen van egy adott (külső) észlelésnél. A tisztán intuitív állomány, vagy ahogyan Husserl találóan fogalmaz, „a tárgy »megjelenéshez jutó« meghatározottságai”²¹ tehát imaginatív (analogizáló) vagy perceptív (prezentáló) módon is reprezentálhatnak. Perceptív reprezentáló tartalmak az érzéklek (*Empfindungen*), imaginatívak pedig a fantazmák. A tiszta imagináció, tiszta percepció és a tiszta szignifikáció tehát a fenti komponensek viszonyainak határeseteként értelmezhető.²² Husserl ezáltal eminens módon teljesítette a korábban az észlelés vizsgált banális tényének konceptualizációjára vonatkozóan felállított kritériumot, hiszen a fenti komponensek összjátéka a szemléleti lefutás mindegyik tagjában megnyilvánul.

A megkülönböztetés két tagjának fogalmát immár megvilágítottuk. Kérdés azonban, hogy mire céloz a korábban említett »architektonikai jelentőség«? A banális tények konceptualizációjának dilemmája az, hogy akár több konceptualizáció is lehetséges – hiszen a tények olyannyira banálisak –, melyek között nem tudunk választani. Az előző konceptualizáció esetében még találtunk egy leírási elégtelenséget, most azonban minden tökéletesnek tűnik.

*

Már az 1893–1894-es tanulmány vizsgálatakor tettem egy homályos célzást arra, hogy a nem látható oldal elemzése messzire ható elméleti következményekkel rendelkezhet. Ezt azonban akkor nem vizsgáltuk tovább, mert magát a konceptualizációt elégtelennek találtuk. Most viszont lehetőség nyílt ezen elméleti következmények feltérképezésére.

A szignitív és intuitív komponensek közötti megkülönböztetés elméleti izgalommal kecsegtető része sejtetően a tisztán perceptív reprezentáló tartalmakkal rendelkező képzet esete. Vizsgáljuk meg először azt az architektonikai helyet, ahol ez megjelenik! A *Logikai vizsgálódásokat* megkoronázó VI. vizsgálódás célja – a megelőző vizsgálódásokra alapozva – egy fenomenológiai ismeretelmélet kiépítése. Az igazság

¹⁸ Hua XIX/2. 589. Az elemzésnél mindig az első kiadás szövegváltozatát veszem alapul.

¹⁹ Vö. i. m. 609.

²⁰ I. m. 611.

²¹ I. m. 610.

²² Lásd i. m. 23. §

kérdése hagyományosan csak az ítéletekkel (*Urteile*) kapcsolatban merül fel, Husserl elemzésében azonban „a tárgy szemléleti önadódásának értelmében vett »igazság« már az észlelésben megjelenik” (LOHMAR 1998, 158). (Ez a magyarázata annak, hogy a VI. vizsgálódás szerkezeti felépítésében a betöltődések elemzése megelőzheti a magasabb rendű, ún. kategoriális aktusok fogalmának bevezetését). Husserl azért beszélhet az észlelés szemléleti adottság értelmében vett igazságáról, mert – méltán híres elemzésében²³ – elkülöníti az észlelés fogalmának eddig javarészt tisztázatlan ekvivokációit. A belső és külső észlelés szembeállítását ugyanis nagyon könnyű az evidenciával járó és evidenciát nélkülöző észlelés különbségeként felfogni. (Azaz a karteziánus *res cogitans* szféráját az evidens ismeretek forrásának, a *res extensa* szféráját pedig a kétségbevonható ismeretek forrásának tekinteni.) E két megkülönböztetést azonban szét kell választani. A belső, azaz a pszichikaira irányuló észlelés (például a fájdalom észlelése) ugyanúgy téves lehet: fogfájásomat hibásan lokalizálhatom egy egészséges fogban. A két megkülönböztetés szétválasztásának tétje, hogy visszaadjuk a belső észlelésre hivatkozás legitimitását úgy, hogy közben nem kötelezzük el magunkat valamilyen evidenciát hordozó karteziánus lélek-szubsztancia feltételezése mellett. Így azt mondhatjuk: a pszichikai észlelés szintén egy olyan észlelési szféra, melynek észlelései korrekciónak vannak kitéve.

Husserl elemzésével kapcsolatban tisztáznunk kell még néhány dolgot. A belső észlelés evidenciájának vizsgálatakor az evidencia szót – ahogy abban a részben Husserl is tette²⁴ – tradicionális-köznapi értelmében használtam. Ismereteink rendszerének felépítésekor – különösen a filozófiában – megcáfolhatatlan, később meg nem kérdőjeleződő ismeretekre törekszünk, és az evidensnek hitt belső észlelést – mint a filozófia történetében ezt számtalan példa mutatja – az efféle ismeretek forrásaként szeretnénk tekinteni. Megismerési tevékenységünk során azonban többnyire (vagy akár azt is mondhatnánk, soha) nem megkérdőjelezhetetlen ismeretekkel van dolgunk, hanem olyanokkal, amelyek potenciálisan bármikor megkérdőjeleződhetnek. Az ismeretfenomenológia megalkotásakor Husserl magát a megismerési eljárást is le szeretné írni, melynek tipikus esete tehát a bármikor megkérdőjeleződhető megismerés. A megismerés folyamatának leírására legegyszerűbb példaként a felismerést (*Erkennen*) választja, amikor is egy jel – például egy név – egy szemléleti aktusban betöltődik. Husserl elemzésében ilyenkor a szignitív aktus egy fenomenológiai elkülöníthető része (az ún. jelentésszerű lényeg, *bedeutungsmäßiges Wesen*) „fedésbe kerül” (*sich decken*), összeolvad (*verschmelzen*) a szemléleti aktus megfelelő részével. Ebben a betöltődésben lelhető fel a szemléletivé válás értelmében vett igazság fenomenológiai értelme. A betöltődési viszony azonban *nem csupán szignitív és szemléleti aktusok sajátossága*, azaz – nem husserli szakterminusokkal – a betöltődés nem korlátozódik csupán a körvonalazott jelentést igazoló szemléletivé válásra (amit a megkérdőjelezhetetlen ismeretszerzés fenomenológiai megfelelőjének tarthatunk), hanem fokozatiságokat, köztes stádiumokat is ismer, sőt valójában minden stádiuma köztes stádium: *a szemléleti aktus ugyanis éppúgy képes betöltődésre, betöltődést igényel* (s még a szignitív aktus intuitív betöltése is fokozatiságot enged meg). „Az idetartozó példák végtelen tárházával szolgálhat a külső észlelés. Az éppen aktuális észleléshez tartozó meghatározottságok kiegészítő, új lehetséges észlelések révén

²³ „Függelék: Belső és külső észlelés. Pszichikai és fizikai fenomének” (Hua XIX/2. 751–775.)

²⁴ Lásd például Hua XIX/2. 769, ahol az *evidenter – nicht evidenter Wahrnehmung* ellentétpárt az *adäquater – nicht adäquater Wahrnehmung* ekvivalenseként használja.

megjelenő meghatározottságokra mutatnak. [...] Objektív megfogalmazásban: a tárgy különböző oldalait mutatja nekünk; ami egyik oldalról nézve csak képi szemlélet volt, a másik oldalról megerősítő és teljesen kielégítő észleléshez jut; vagy amit csak érintkezés révén közvetve véltünk, [...] először csak egy másik oldalról jelenik meg »úgy, ahogy az valójában van.«²⁵ Az ezt követő elemzés során Husserl világossá teszi: nem a megkérdőjelezhetetlen megismerés felé mutató fokozatiságok rendszerével van dolgunk, ami azt jelenti, hogy betöltődés helyett bármelyik lépésben csalódás (*Enttäuschung*) következhet be (vagyis az ismeret megkérdőjelezhetőségének, hogy megkérdőjelező és megkérdőjelezett valamiben közös). Pszichikai és fizikai észlelés tehát ugyanabban az értelemben evidens: lehetséges ismeret, de az bármikor megkérdőjeleződhet.

Husserl ezután továbblép az ítéleti aktusok magasabb rendű tárgyiságainak elemzéséhez (ezek betöltését az egyszerű szemléleti betöltéssel rokon szerkezetűnek látja, aminek jellemzésére bevezeti a kategoriális szemlélet fogalmát), ami tulajdonképpen az intellektuális megismerés fenomenológiai elemzése, s mint ilyen, joggal tart igényt a kommentátorok figyelmére. Maradjunk azonban az észlelés egyszerű eseténél! A körvonalaiiban már ismertetett elméletet ugyanis az észlelés különböző komponenseinek értelmezése veszélyezteti. Emlékezzünk vissza, hogy az egyes komponensek különbsége az aktusban valóságosan-immanensen (*reell*) jelen lévő tartalom felfogásának módjában állt: a szignitív tartalom esetén az immanens tartalom nem hasonlóság alapján, hanem jelként reprezentál egy jelen nem lévő, imaginatív tartalom esetén az immanens tartalom hasonlóság alapján, képként reprezentál egy jelen lévő, a prezentív tartalom azonban önmagát adja (*selbstdarstellend*).²⁶ Ezek után az a kérdés merül fel, *hogyan kerülhető el, hogy az észlelés – fentiekben megengedett – határesetre, azaz a tisztán prezentív tartalommal rendelkező észlelés megkérdőjelezhetetlen, adekvát észleléshez vezessen.*

Nézzük, mit mond Husserl! „Tiszta egy prezentáció akkor, amikor a tárgy minden része valóságosan prezentált a tartalomban, nem pedig pusztán imaginatív módon reprezentált vagy szimbolizált. Ahogy a tárgyban nincs semmi, ami nem prezentált, úgy a tartalomban sincs semmi, ami nem prezentálna. Ezen pontos korrespondencia ellenére az önmegjelenés egy pusztá árnyalat [*Abschattung*] (még ha minden oldali is), egy hiánytalan »észlelési kép« karakterével rendelkezik, nem kell az adekváció ideáljához érjen, melynél az ábrázoló [*darstellende*] tartalom egyben az ábrázolt. A tiszta képi képzet, mely tárgyát minden szignitív adaléktól való tisztasága révén teljesen szemlélteti [*verbildlichen*], ábrázoló tartalmában a tárgy hiánytalan analogonjával rendelkezik. Ez az analogon kevésbé vagy egészen közel kerülhet a tárgyhöz, egészen a teljes azonosságig. Pontosan ugyanez érvényes a tiszta észlelésről. Csupán abban áll a különbség, hogy az imagináció a tartalmat analogonként, képként értelmezi, az észlelés azonban a tárgy önmegjelenéseként. Nem csupán a tiszta imagináció, hanem a tiszta észlelés is megenged – intencionális tárgyának rögzítése mellett – különbségeket a kitöltöttségben [*Fülle*].”²⁷

Husserl válasza először nehezen érthető, első látásra ugyanis úgy tűnik, hogy egy bonyolult dolgot egy még bonyolultabbal próbál magyarázni (*obscurum per obscurius*): a tiszta kép példáját hozza fel, mely „teljesen azonos” azzal, aminek a képe. A teljesen azonos képmás esetét hajlamosak lennénk filozófiai rejtélyként értelmezni, Husserl

²⁵ Hua XIX/2. 574.

²⁶ I. m. 609–610.

²⁷ I. m. 613–614.

azonban határozott választ ad e nehézségre: egy kép nem attól kép, hogy tökéletlen reprodukciója az ábrázoltnak, hanem attól, hogy képnek tekintjük, képként fogjuk fel (husserli megfogalmazásban: mert a reprezentáció formája imagináció). Pügmalion történetében a lényegi változás tehát nem a szobor megelevenedésében (megmozdulásában) áll, hanem abban a pillanatban érhető tetten, amikor a szobrász a szobrot nem valami más képének kezdeni tekinteni. Ez a képelmélet a husserli válasz megértésének kulcsa: elképzelhető ugyan egy tisztán prezentív észlelés, ám ebben az esetben sem esne egybe az észlelés immanens tartalma az észlelittel, mert az immanens tartalmat önmegjelenésként *fognánk fel (Auffassen)*.

Ez a válasz kellően szofisztikált, azonban nem biztos, hogy kielégítő. Két irányból merülhetnek fel problémák: egyrészt, ha elgondolkodunk e megkülönböztetésen, felvethetjük, hogy a tökéletes kép lehet önmaga képe, azaz – az önmegjelenés esetében – az immanens tartalmat önmaga, vagyis egy immanens tartalom megjelenésének foghatnánk fel. Másrészt az idézetet még alaposabban átolvasva feltűnhet, hogy a *Fülle* bevezetésével Husserl mintha elmosná az előbbieken kiharcolt különbséget. Márpedig a *Fülle*, az intuitív kitöltöttség fokozata a betöltődések fokozatiságának elméletében – mely lehetővé teszi Husserl számára, hogy megismerésünk „köztes” stádiumait részletesebben elemezze – az egész mű során fontos szerepet játszik.²⁸ Úgy tűnik azonban, hogy az idézet szerint a *Fülle* képviselte fokozatiság a kép és a tárgy „egészen a teljes azonosságig” történő közel kerülésének megfelelője, így a fokozati sor végén az önmagát teljesen prezentáló prezentív tartalom állna.

Miért jelenthet ez problémát? Azért, mert e kritériumnak csak a belső észlelés egy nagyon szűk szelete, az érzékletek (*Empfindungen*) észlelése felelne meg. E veszély fennállását mi sem szemlélteti jobban, mint Husserl azon megjegyzése, mely a mű végén, az észlelés-fogalom ekvivokációinak elkülönítését zárja le: „Az ismeretelméleti szempontból alapvető ellentétpár, melyet a VI. vizsgálódásban tanulmányoztunk, az adekvát észlelés (azaz a szigorú értelemben vett szemlélet), melynek észlelő intenciója kizárólag az abban jelen lévő tartalomra irányul, ellentéte a pusztán vélelmezett, inadekvát észleléssel, melynek intenciója a jelen lévő tartalomban csupán részleges, analogikus és nem teljes betöltődést talál és az adottból kimutat. Az *első esetben az érzékelt [empfundene] tartalom egyben az észlelés tárgya is*. A tartalom nem jelent semmi mást, hanem a tartalom önmaga. A második esetben a tartalom és tárgy elválik egymástól. A tartalom reprezentál valamit, ami benne nem – vagy nem egészében – található meg, ami azonban vele – részben vagy egészében – analóg.”²⁹ Az *adekváció kritériumának tehát egyedül az érzéki tartalmak belső észlelése felelhet meg*. Nemrég vált hozzáférhetővé Husserl egyik göttingeni előadása, amelyben a *Logikai vizsgálódások* tematikáját ismétli meg.³⁰ A *Vizsgálódások* közelségében elhangzott előadásban Husserl még plasztikusabban fejti ki e konzekvenciát: „Valóságismeretet csak az úgynevezett belső ismeret formájában birtoklunk. [...] Ez azonban csak olyan állításokat eredményez, mint »Ez a felület-megjelenés részként tartalmazza amazt«, »Ez a piros hasonló ahhoz a piroshoz.« stb. Ezzel szemben az általános empirikus értelem-

²⁸ A *Fülle* tehát nem egy ismeret igazságának fokozata – egyfajta igaz–hamis közötti fokozatiság, ahogyan Patzig tévesen feltételezi, majd ennek megfelelően elutasítja (PATZIG 1977, 188) –, hanem a különböző fokozatú ismeretek betöltődéseiben felmutatható különbség fenomenológiai megfelelője (az elemzés jelenlegi szintjén még az észlelési aktus szempontjából tekintve).

²⁹ Hua XIX/2. 769–770 – kiemelés tőlem. Az idézet csak a mű első kiadásában szerepel, azaz Husserl általam vizsgált 1900–1901-es nézetét tükrözi.

³⁰ Hua Mat III.

ben vett tárgyakról ezzel még semmit sem mondtunk.”³¹ Talán nem szükséges hosszasan bizonygatni, hogy ez az álláspont, melyet – mint a széljegyzetek is bizonyítják – maga Husserl sem érzett kielégítőnek, milyen végzetes következményekkel jár a fenomenológia lehetőségére nézve, melynek ily módon strukturálatlan érzetadatok konstatálására kellene leszűkülnie.³²

III.

Tizenkét évvel később, 1913 nyarán Husserl így fogalmazott: „kínálkozik az a megfogalmazás, hogy a betöltődést és a betöltődésnövekedést az intuitív állománynak az üres formába történő egyfajta növelhető beletöltéseként tekintsük, hogy az aktus fenomenológiai tartalmában a minőségen és a matérián túl még egy új, a kiegészítés módján hozzájáruló komponenst kelljen feltételeznünk: a »kitöltöttséget«. Akármennyire is kínálkozik azonban ez a megfogalmazás (melyet még vallottam a *[Logikai vizsgálódások]* első kiadásában), mégis tarthatatlannak bizonyul. Ahhoz, hogy itt világosságot teremtsünk, beható tanulmányozásnak kell alávetnünk az üres szemléletivé tevő betöltődésben és a már szemléleti előre haladó betöltődésében szerepet kapó aktusmozzanatokat. [...] A fő nehézséget az intuitív és üres lényeg-különbségének szükséges végső tisztázása jelenti, mellyel már – nem minden eredmény nélkül – az előző fejezetben is foglalkoztunk.”³³ E mondatokat a hatodik logikai vizsgálódás átírásának, majd újraírásának kezdetén vetette papírra. Husserl végül az átalakítási munkát nem tudta befejezni, így a mű második kiadása először csak az első öt vizsgálódás szövegével jelent meg, majd néhány évre rá kis módosításokkal újra kiadta a hatodik vizsgálódást is, végleg feladva ezzel az átalakítási projektet. Pedig alapvető fontosságú műről van szó, az tükrözné Husserl egy évtizedes munkájának eredményét, többek között áttörését a transzcendentális fenomenológiához.

Az egyik lényegi különbség mindenestre előttünk áll: a betöltődési sorozat nem értelmezhető intuitív komponensek egyszerű „beletöltése”, a *Fülle* növekedése segítségével. Ezen a ponton már látható – s az idézet egyébként ki is mondja –, hogy ennek hátterében az intuitív és szignitív komponensek megkülönböztetésének új elmélete áll. Ez az elemzés, melyre az idézet visszautal, rögtön az átírási munka elején áll. Kiindulópontja egy ártatlannak tűnő terminológiai revízió: „a szignitív intenciók említésének kiterjesztése minden üres kimutató intencióra egy hátrányokkal is járó terminológia, melyet ezért inkább elhagynánk.”³⁴ Emögött azonban egy lényeges változtatás áll: az észlelés nem-intuitív komponenseit többé nem a jel-viszony felől értjük meg, hanem

³¹ I. m. 202.

³² A nem-kategoriális betöltődések husserli elemzésével viszonylag kevés szerző foglalkozik, akik – valamelyest eltérő indokokkal – szintén problémásnak találják az ezekre felállított adekváció-kritériumot. R. Bernet szerint a *Vizsgálódások* erre vonatkozó adekváció-ideálja „abszurd”, „mert ez a reprezentáló és a reprezentált közti lehetséges identitás ideálja. Ez az ideál azonban csak akkor lenne megvalósítható, ha az intencionális tárgy háromdimenziós térbeli formája átvihető lenne a lényegileg kétdimenziós megjelenési mezőbe.” (BERNET 1979, 162; 2003, 160–161.) E. Tugendhat pedig már 1967-ben rámutatott (TUGENDHAT 1967, 74, 83. l.) a *Logikai vizsgálódások* átírásakor megfogalmazott – akkor még kiadatlan – új koncepció jelentőségére (amivel elemzésem következő részében foglalkozom). Az idézett állásfoglalásokhoz képest én arra a problémáforrásra igyekeztem rámutatni, hogy a perceptív komponensekre alapozott evidencia-felfogás az evidens észlelés érzetadat-észlelésre szűkítésének veszélyével fenyeget, amit Husserl csak mesterkélt konstrukciókkal tud elkerülni művében, a következő években viszont ténylegesen is tévutat jelent megalapozási kísérleteinek (egészen az 1906-os ismeretelmélet-előadásig).

³³ Hua XX/1. 106.

³⁴ I. m. 91.

az üres intenciók (melyek nyoma már a *Vizsgálódásokban* is kimutatható) immár az intenciók egy önálló osztályát alkotják; pontosabban ezek az intenciók az észlelésre vezethetők vissza, melynek modifikációjaként állnak elő. Ez a modifikáció az észlelés makro-jelenségein is kimutatható: „Például ha egy szobában lekapcsoljuk a fényt, akkor az éppen látott környezet nem csupán egykor voltként (ill. emlékezetben) áll ott, hanem valóságosan jelenlévőként – teljesen üres módon. [...] még tudjuk a tárgyakat, azonban az egész jelenség átfordul az üresbe.”³⁵ A transzcendens tárgy észlelése és a jel-tudat egyaránt üres és intuitív intenciók összefonódásából áll össze, szerkezetük analóg, azonban nem azonos. „Az egyik esetben egy reális tárgy konkrét egysege konstituálódik az önálló, összekapcsolt elemi intenciókban intencionálisan konstituált elemekből, a másik esetben pedig konkrét, egymástól idegen tárgyak egymásra vonatkozása, melyeket ebben a viszonyban jelnek és jelöltnek nevezünk.”³⁶ Az üres intenciók bevezetése nem pusztán e megkülönböztetés leírásában termékeny.

Husserl az 1893–1894-es elemzés megfigyeléseit is rekonstruálni tudja ezen új konceptualizációban: az intuitív komponensek az üres komponenseket asszociatív módon keltik, mint ahogyan asszociatív módon keltett jelenségek kapnak szerepet a jel-tudat elemzésében is. Az intuitív komponensek – mondja Husserl – önmagukban mindig hiányosak: „A »megjelenő« oldal elgondolhatatlan »kiegészítő« oldalak nélkül.”³⁷

Annál, hogy újra kifejezhetővé válnak az első konceptualizáció megfigyelései, talán fontosabb most az üres intenciókra építkező felfogás architektonikai jelentősége. Első látásra úgy tűnhet, hogy az üres intenció révén a tudat „elővételezi”, „előre tudja” a tárgyat, ami nem más lenne, mint látens idealizmus. Valójában ez egyáltalán nincs így. Ahhoz, hogy ezt megértsük, ugorjunk előre a harmadik fejezet átírását alkotó gondolatmenet kibontakozásának végéhez. Husserl itt így fogalmaz: „Tegyük még hozzá, hogy az észlelés minden üresen meghatározatlan felfogáskomponense *saját* módján imaginálható lehetőségek horizontját hozza magával, melyeken belül a szabadon ténykedő [*freiwaltende*] fantázia imaginatív módon aktuálisan működni tud.”³⁸ Az észlelés üres komponensei valójában *lehetőségek*, az észlelés adott irányba történő folytatódásának körvonalazásai. A tudat épphogy nem „előre tudja”, mi lesz a tárgy, ez csak az észlelés folytatódásában bontakozhat ki, mely éppen úgy lehet áthúzóadás, mint betöltés. Az üres komponensek e folytatódás lehetőségeinek tudatai, melyek kiküszöbölhetetlenül ott vannak minden észlelésben.

Azt mondhatnánk, az 1913-as elemzés nem tesz mást, mint pontosabban írja le a tapasztalatot: különbséget tesz jel-viszony és a „hátsó oldal jelenlétének tudata” között, továbbá érzékenyebb az utóbbi sajátosságaira. Az üres intenciók új elmélete a korábbi problémát egyértelműen kizárja: „A szintetikus tárgy-adottság sohasem lehet végérvényesen »minden-oldalú«.”³⁹ Nem arról van szó ugyanakkor, hogy Husserl egyszerűen kizárná a tiszta percepció dilemmákat okozó esetét. A nem látható oldal észlelésének új elméletével együtt a *látható oldal észlelésének új elmélete is megjelenik*: ahogyan a nem-intuitív komponens megjelenését már nem egy immanens tartalom felfogásának irányából értjük meg, úgy az intuitív komponens (ahogyan Husserl ekkor nevezi: a közvetlen szemlélet) sem egy immanens tartalom önadódása felől kell megérteni. Ez utóbbi, az immanens tartalom, az *érzéket adódása* inkább *másodlagos*; egy spe-

³⁵ I. m. 97.

³⁶ I. m. 91.

³⁷ I. m. 93.

³⁸ I. m. 158.

³⁹ I. m. 103.

ciális észlelés eredménye. Ezzel Husserl elkerül a *Logikai vizsgálódások* első kiadásának észleléseleméletében még rejtetten jelen lévő álláspontot, mely az észlelést az érzetadat valamiféle tudati feldolgozásaként fogja fel (s melynek következményeként egyedül az immanens érzetadat lenne kétségbevonhatatlan). Az érzetadat, az immanens tiszta prezentív tartalom kétségbevonhatatlanul felmutatható, azonban egy *fenomenológiai* észleléselemélet számára nem lehet elsődleges. Az új husserli észleléselemélet egyik látványos szerkezeti következménye – ahogyan a szakaszt nyitó idézet is tanúsítja – az intuitív tartalmak „beletöltődéseként” felfogott *Fülle* naivitásának megmutatkozása.

*

Kiinduló kérdésünkre válaszolva azt mondhatjuk: a tárgy nem látszó hátsó oldalának „észlelése” egyáltalán nem jelentéktelen tény, melyet vizsgálat tárgyává tenni legfeljebb filozófiai provokáció szándékával lehet, hanem – mint láttuk – közvetlen utat jelent olyan elméleti alternatívák vizsgálatához, melyek a fenomenológiai ismeretelmélet filozófiailag egyértelműen releváns kérdéseit érintik, továbbá szerepet kaphat egy sajátosan fenomenológiai, azaz az észlelés közvetlen tényéből kiinduló észlelés-elmélet kidolgozásában is.

Elemzésemnek egy – legalább ennyire fontos – közvetett szintje is volt: azt vizsgáltam, miként kapnak szerepet a filozófiában a tapasztalat triviális tényei. Kezdeti megállapítással összhangban úgy tűnik, a fogalmainkra gyakorolt hatásuk révén. Ez azonban következményeket von maga után a tapasztalatleírás értelmében felfogott fenomenológia-koncepcióra nézve.

Történetileg kimunkált érzékenysége révén a fenomenológia talán joggal állíthatja, hogy a legérzékenyebb a tapasztalat sokrétűségére. A fenomenológiát pusztá tapasztalatleírásnak tekinteni azonban – ami az utóbbi időben a fenomenológia egyre népszerűbb meghatározásává válik – véleményem szerint félrevezető lehet. Késztetést érezhetünk ugyanis arra, hogy a meghatározásban szereplő tapasztalat szót – meglehetősen naiv és a fenomenológiai használattól idegen módon – a fogalommal szembeni oppozícióban fogjuk fel.⁴⁰ E félreértés elsősorban nem a tapasztalat és fogalom fenomenológiában betöltött szerepére irányuló természetlen spekulációk befolyásolásában fejt ki hatását (mely spekulációkra most nem térek ki), hanem – meglátásom szerint – egy bizonyos idegenséget ébreszthet a fogalmi munkával szemben a fenomenológia tényleges művelésekor. A fenomenológia keletkezésének idején, amikor a fenomenológiának a német idealizmussal és annak természet-tudományos kritikájával szemben állást kellett foglalnia, akár üdvösnek is tűnhetett az ilyesfajta idegenség. Ma azonban, amennyiben a fenomenológia részt kíván venni a hagyományos értelemben vett filozófiai problémák művelésében, s különösen, ha egyes mai filozófiai irányzatok partnere kíván lenni, nem hagyhatja magát félrevezetni azáltal, hogy a fogalmi munkát magától idegennek tudja. A filozófiai fenomenológia munkája – amint ezt a hagyomány, s remélhetőleg a jelen írás is mutatja – mindig egyben fogalmi munka is.

⁴⁰ Rónai Andrásnak a 2008. március 6-án tartott előadásában („Tanulhat-e egy fenomenológus másoktól?”, megjelenése folyamatban az *Aspecto* tervezett első számában) elhangzott érvelése – mely szerint a következetesen tapasztalatleírásként felfogott fenomenológia tanulhatatlan és továbbadhatatlan – e téves, a tapasztalatot a fogalommal szembeni oppozícióban felfogó fenomenológia-koncepció rendkívül konzekvens végigvitelének eredménye.

IRODALOM

- BERNET, Rudolf 1979. *Perception as a Teleological Process*. London: Routledge. (Reprinted in Edmund Husserl Critical Assessments, III. Ed. Rudolf Bernet et al., 2005)
- BERNET, Rudolf 2003. Desiring to Know through Intuition. In *Husserl Studies* 19, 153–166.
- GADAMER, Hans-Georg 1987. Die phänomenologische Bewegung. In *Neuere Philosophie* I. (Hegel – Husserl – Heidegger) Gesammelte Werke Bd. 3. Tübingen: J.C.B. Mohr (Paul Siebeck).
- HUSSERL, Edmund 1979. *Aufsätze und Rezensionen* (1890–1910). Husserliana XXII (Hua XXII). Hrsg.: Bernhard Rang. Den Haag: Martinus Nijhoff.
- HUSSERL, Edmund 1984. *Logische Untersuchungen*. Zweiter Teil. Zweiter Band. Husserliana XIX/2. (Hua XIX/2). Hrsg.: Ursula Panzer. Den Haag: Martinus Nijhoff.
- HUSSERL, Edmund 1985. *Einleitung in die Logik und Erkenntnistheorie*. Husserliana XXIV (Hua XXIV). Hrsg.: Ullrich Melle. Den Haag: Martinus Nijhoff.
- HUSSERL, Edmund 2001. *Allgemeine Erkenntnistheorie*. Husserliana Materialen III (Hua Mat III). Hrsg.: Elisabeth Schuhmann. Dordrecht: Kluwer Academic Publishing.
- HUSSERL, Edmund 2002. *Logische Untersuchungen*. Ergänzungsband. Erster Teil. Husserliana XX/2 (Hua XX/1). Hrsg.: Ullrich Melle. Dordrecht: Kluwer Academic Publishing.
- JAMES, William 1981. *The Principles of Psychology. The Works of William James*. vol. I. Ed.: Frederick H. Burkhardt et al. Cambridge – MA: Harvard UP.
- LOHMAR, Dieter 1998. *Erfahrung und kategoriales Denken*. Phaenomenologica 147. Dordrecht: Kluwer Academic Publishing.
- PATZIG, Günther 1977. Husserl on Truth and Evidence. In Jitendra Nath Mohanty (ed.): *Readings on Edmund Husserl's Logical Investigations*. The Hague: Martinus Nijhoff.
- SCHUHMAN, Karl 1991. Husserls doppelter Vorstellungsbegriff: Die Texte von 1893. In *Brentano Studien* 3, 119–136.
- SPEIGELBERG, Herbert 1960. *The Phenomenological Movement. A Historical Introduction*. Phaenomenologica 5. Martinus Den Haag: Nijhoff.
- STUMPF, Carl 1892. Psychologie und Erkenntnistheorie. In *Abhandlungen der philosophisch-philologischen Classe der königlich bayerischen Akademie der Wissenschaften* XIX. Bd. II. München: G. Franz.
- TUGENDHAT, Ernst 1967. *Der Wahrheitsbegriff bei Husserl und Heidegger*. Berlin: Walter de Gruyter.